

Birinci Türkoloji Qurultay: məqsəd və vəzifələri

Lütviyyə Əsgərzadə

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Annotasiya. Yüz il bundan öncə, paytaxt Bakı mühüm tarixi hadisəyə şahidlik etdi. Uzun hazırlıqlardan sonra Birinci Türkoloji Qurultay (26 fevral – 6 mart 1926-cı il) keçirildi. Türklər İsmayıl bəy Qasıralı və Vasili Radlovun şərəfinə keçirilən qurultayda bir araya gəldilər. Dünya türkologiya elminin məşhur simalarının iştirak etdiyi qurultayda 17 iclas keçirildi. Ümumtürk ədəbi dili, əlifba, termin məsələləri, tarix, arxeologiya və ədəbiyyat sahələrinin bir sıra istiqamətlərini əhatə edən 29 məruzə dinləndi. Türk dillərinin problemləri müzakirə olundu, müvafiq qərarlara imza atıldı. Türk xalqlarının ədəbi-mədəni həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu mötəbər məclisin qəbul etdiyi qərarlar, ortaq əlifba, ortaq ədəbiyyat və ümumtürk tarixi kimi məsələlər, bu gün də aktualdır. Türkoloji, elmi-mədəni mühitin ən aktual məsələlərinə, o cümlədən dilçilik, latın əlifbası, orfoqrafiya, tarix, terminologiya sahələrinə yeni baxış sistemini formalaşdıran qurultaydan sonra onların Latın qrafikasına keçid və Ortaq Türk dili ideyası uzun müddət qadağan olunmuş, qurultayda qəbul edilən məsələlər sonradan repressiya obyektinə çevrilmiş, 120-yə yaxın iştirakçısının həbsi və fiziki məhvi ilə bitmişdir. Türk dünyasının intellektual elitasının bir hissəsi məqsədli şəkildə məhv edilmiş, milli məfkurə şəcərəsi dağıdılmışdır. Sonradan onların elmi irsi bərpa edilmiş, Türk dünyasının mədəni-dil birliyində əsas kimi tanınmışdır.

Məqalədə, qurultay öncəsi hazırlıq işləri, I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi, məqsəd və vəzifələrinə nəzər salmağa çalışacağıq.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, qurultay öncəsi hazırlıqlar, məqsəd və vəzifələri

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.04.2026; qəbul edilib – 14.04.2026

First Turkology Congress: goals and tasks

Lutviyya Asgerzade

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Abstract. A hundred years ago, the capital Baku witnessed an important historical event. After long preparations, the First Turkological Congress (February 26 - March 6, 1926) was held. The Turks came together at the congress held in honor of Ismail bey Gaspirali and Vasily Radlov. The congress, which was attended by famous figures of world Turkological science, held 17 sessions. 29 reports were heard covering a number of areas of the general Turkic literary language, alphabet, terminology issues, history, archeology and literature. The problems of Turkic languages were discussed, and relevant decisions were signed. The decisions taken by this prestigious assembly, which was of great importance in the literary and cultural life of the Turkic peoples, such as a common alphabet, common literature, and a common Turkic history, are still relevant today.

After the congress, which formed a new system of views on the most pressing issues of the Turkological, scientific and cultural environment, including linguistics, the Latin alphabet, orthography, history, and

terminology, their transition to Latin script and the idea of a Common Turkic language were banned for a long time, the issues adopted at the congress later became the object of repression, ending with the arrest and physical destruction of about 120 participants. Part of the intellectual elite of the Turkic world was purposefully destroyed, the genealogy of national ideology was destroyed. Later, their scientific heritage was restored and recognized as the basis for the cultural and linguistic unity of the Turkic world.

In the article, we will try to look at the preparatory work before the congress, the holding of the First Turkological Congress, its goals and objectives.

Keywords: First Turkological Congress, preparations before the congress, goals and objectives

Article history: received – 02.04.2026 accepted – 14.04.2026

Giriş / Introduction

1926-cı ildə Bakıda, tarixi İsmailiyyə binasında Birinci Türkoloji Qurultay keçirildi (26 fevral – 6 mart). İsmayıl bəy Qasıralı və Vasili Radlovun şərəfinə keçirilən qurultayda, Sovetlər Birliyində yaşayan, dünyanın ən çox dövlət quran milləti hesab olunan, dünya tarixinə yön verən, şair Rüstəm Behrudinin təbirincə desək: “təleyi sirr olan” türklər – qazax, qırğız, özbək, başqırd türkləri, çuvaşlar, yakutlar, saxalar Ortaq dil, tarix, ədəbiyyat birliyi eşqiylə bir araya toplandılar. Dünya türkologiya elminin məşhur simalarının iştirak etdiyi, ana dili parçalanaraq müxtəlif qruplara, şivələrə ayrılan türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaqlıq milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına səbəb olan ictimai, elmi və tarixi hadisə olan qurultayda latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənib hazırlandı.

Əsas hissə / Main part

Qeyd edək ki, əlifba islahatının keçirilməsi üçün ilk layihələr XIX əsrin ortalarında Mirzə Fətəli Axundzadənin layihəsi ilə meydana çıxdı. Layihə kağız üzərində qalsa da, Axundzadənin ərəb qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı təşəbbüsləri Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur. M.F.Axundzadədən sonra əlifba islahatı ideyasının davamçısı olan Nəriman Nərimanov, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Fəridun bəy Köçərli, Səməd ağa Ağamalıoğlu, Üzeyir Hacıbəyov, Cəlil Məmmədquluzadənin bu istiqamətdə olan çalışmaları xalqın yeni inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirdi.

Qurultay öncəsi hazırlıqlar: Latın qrafikalı əlifbaya keçid, yeni terminologiyanın yaradılması məsələləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) gündəlikdə olmuş, “əlifba müzakirələri siyasi aktuallıq qazanmış, ərəb qrafikasının təkmilləşdirilməsi və ya latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid məsələsi “Azərbaycan” qəzetində geniş şəkildə debat mövzusu çevrilmişdir [15, s.6]. Bu məsələdə daha fəal olan Fərhad Ağazadə mətbuat səhifələrində əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir, təklif olunan əlifba layihələri haqqında məlumatlar verir, məsələni mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayırdı. Müzakirə obyektinə çevrilən əlifba məsələsinə hökumət müdaxilə edir. 21 mart 1919-cu ildə hökumətin nümayəndəsi Xudadad bəy Məlik-Aslanovun məruzəsi dinlənir. Nəticə olaraq 427 sayılı “Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması haqqında” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı qəbul edilir. Qərarla Xudadad bəy Məlik-Aslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması Xalq Maarifi nazirinə həvalə edilir. Qərara uyğun olaraq, Xalq Maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır. Fərhad Ağazadə “Azərbaycan” qəzetində çap etdirdiyi silsilə yazılarında əlifba məsələsi ilə bağlı düşüncələrini bildirir, ərəb əlifbasının faydasızlığını sübut edir, latın əlifbasına keçidin yeganə düzgün yol olduğunu əsaslandırır” [3].

Yaradılan komissiyada Abdulla bəy Əfəndizadənin, Məhəmməd ağa Şahtaxtlının, Abdulla Tağızadə ilə Mir Əbdüləziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri 3 layihəyə baxılır və müzakirələrdən sonra Abdulla bəy Əfəndizadənin layihəsi qəbul edilir. Onun layihəsinin “Son türk əlifbası” adı ilə çapına icazə verilir və layihənin ölkə miqyasında tətbiq edilməsi üçün parlamentə müraciət edilir. Təəssüf ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozan RSFSR-in hərbi müdaxiləsi nəticəsində aradan qaldırılması (28 aprel 1920) bu işlərin həyata keçirilməsinə imkan vermir. Müzakirələrin davamı olaraq 1920-ci ildə S.M.Qənizadə, Ə.Şahtaxtlı, V.Tomaşevski və Hüseyn Cavidin iştirakı ilə yeni əlifba komissiyası yaradılır, komissiyaya fransız türkoloqu P.Juzé rəhbərlik edir. Bu sahədə mühüm islahatlara start verilir. İslahatlar türk xalqlarının və türkologiya elminin geniş coğrafiyasını əhatə edirdi.

Qurultay öncəsi ciddi hazırlıq işləri həyata keçirildi. Hazırlıq işləri 1921-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq koordinasiya olundu, qərarlar öncədən planlaşdırıldı. 5 yanvar 1921-ci ildə Azərbaycan Maarif Komissarlığı köhnə əlifbadan imtina edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Sovetlər Birliyində yaşayan türklərlə əlaqələr yaradıldı. Mətbuatda Türk-tatar xalqlarının mədəniyyət cəbhəsində üzləşdikləri çətinliklər, dil, üslub problemləri, terminoloji məsələlərin geniş elmi-pedaqoji heyətdə müzakirəyə çıxarılmasının vacibliyi təbliğ olunmağa başladı. Əsas diqqət isə əlifba islahatına yönəldirildi. Müzakirələr zamanı “latınçılar” və “ərəbçilər”dən ibarət iki cərəyan yarandı. “Latınçılar” və “ərəbçilər” ayrı-ayrılıqda komissiya yaradaraq, hökumətə layihələr təqdim etdi. “Latınçı”ların yaratdıqları komissiyaya Fərhad Ağazadə rəhbərlik edirdi. Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Abdulla Tağızadə, Məmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şahtaxtlı, Araz Əzimov, Əhməd Pepinov komissiyanın üzvləri idi. Hökumət hər iki tərəfə öz layihələrini təqdim etmək imkanı yaratsa da, cəmiyyətdə vahid mövqeyə gələ bilməyən “ərəbçi”lərə nisbətə “latınçılar”ın mövqeyi daha güclü idi.

Müzakirələrin başlanmasından bir neçə ay sonra AK(b)P-nın plenumu latın qrafikalı yazıya keçidlə bağlı qərar qəbul etdi (6 mart 1922). Səməd ağa Ağamalioğlunun rəhbərliyi ilə “Yeni türk əlifbası” komitəsi təşkil olundu. Komitə 1922-ci ilin aprelində Türkünstan, İdil-Ural bölgəsi, Xivə və Krım hökumətlərinə müraciət edərək ortaq latın qrafikalı əlifbaya keçidin zəruriliyini gündəmə gətirdi. Əksər bölgələrdə, qəzalarda komitənin şöbələri açıldı. Azərbaycan hökuməti yeni əlifbada kitablar, qəzet və jurnallar nəşr etmək, lazımı texniki avadanlıqların alınması üçün 3 milyard manat vəsait ayırdı. C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə latın qrafikalı əlifba ilə “Yeni yol” qəzeti nəşr olunmağa başladı (1922). Qəzet, əsasən Yeni Əlifba Komitəsinin qərarlarını, təlimatlarını dərc edir, oxucuları bu yöndə maarifləndirirdi. 20 oktyabr 1923-cü ildə Azərbaycan hökuməti “Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi” haqqında qərar elan etdi. Beləliklə, ərəb əlifbasının latın qrafikalı əlifba ilə əvəzlənməsi təşəbbüsü rəsmən elan edildi və əlifbanın dəyişdirilməsi prosesinə başlandı. Hər həftənin cümə günləri dil və əlifba məsələləri ətrafında diskussiyalar təşkil olundu.

Azərbaycandan fərqli olaraq, “Ərəbçi”lərin təsiri Qazaxıstan, Özbəkistan və Tatarıstanda daha güclü idi və bu da sovet ideoloqlarını, partiya rəhbərlərini ciddi şəkildə narahat edirdi. Mərkəzi sovet orqanları digər türk respublikalarında Latın qrafikalı əlifbaya keçidin əsasını qoyan Azərbaycan cümhuriyyətinin fəaliyyətinin örnək alaraq davam etdirilməsini uyğun sayırdı. Planın bütün türk ölkələrində həyata keçirilməsi üçün ciddi qərarlar qəbul olundu. İş mərkəzi sovet orqanları tərəfindən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri və Yeni Əlifba Komitəsinin rəhbəri S.Ağamalioğluna həvalə olundu. Qəbul edilmiş qərarlar partiyanın orqanı olan “Kommunist” qəzeti vasitəsi ilə xalqa çatdırılırdı. 1924-cü il, sentyabrın 5-də verilən məlumatda yazılırdı: “Yoldaş Ağamalioğlu bu yaxınlarda bir neçə alim və mühərrirlə birlikdə müttəfiq şuralar daxilindəki türk cümhuriyyətlərinə səfər edəcəklərdir. Bu səfərdə məqsəd oralarda yeni əlifba fikrini intişar edib, gələcək qurultay üçün hazırlıq etməkdir” [10, s.4]. İki gün sonra isə, nümayəndə heyətinin tərkibi açıqlandı: Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının müdiri,

Vəli Xulufu Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Xalid Səid Meliorasiya Texnikumu Əmələ fakültəsinin lisan və ədəbiyyat müəllimi S.Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin səfər xəritəsi “Molla Nəsrəddin”də yayınlandı. Səfər xəritəsinə əsasən, yola çıxan nümayəndə heyətinin səfəri Krimdən başladı. Səfərin məqsədi latın qrafikalı əlifbaya keçidin vacibliyini əsaslandırmaq idi.

Azərbaycan nümayəndələrinin səfərinin məqsəd və əhəmiyyəti haqqında materiallar Sovetlər Birliyinin türk cümhuriyyətlərinin mərkəzi mətbuat orqanları tərəfindən mütəmadi olaraq işıqlandırılır, latın qrafikalı əlifbaya keçidin vacibliyi əsaslandırılırdı. Krimdə nəşr olunan mətbuat orqanları S.Ağamalıoğlunun missiyası haqqında yazırdı: “Şuralar İttifaqı içində yaşayan türk xalqları arasında yeni əlifbanın məqsədlərini yaymaq üzrə yola çıxan Azərbaycan İcraiyyə Komitəsinin sədri, yoldaş Ağamalıoğlu Krıma gəlib üç gün burda qaldı” [12, s.411]. “İzvestiya” qəzeti S.Ağamalıoğlunun Krıma gəlməsi haqqında Simferopoldan xəbər verərək yazırdı: “S.Ağamalıoğlu Sovet İttifaqında yaşayan əhalini latın əlifbasına keçirmək məqsədi ilə Krıma gedib” [12, s.412]. Xalqı məlumatlandıran mətbuat orqanlarında professor, türkoloq Bəkir Çobanzadənin Krimdə nümayəndə heyətinin tərkibinə qatılması barədə yazılırdı: “Azərbaycanlı müsafirlər Krim işçilərinin və professor Çobanzadənin müşayiəti ilə 16 sentyabrda saat 2-də Ağməsciddən şimala, Moskvaya doğru hərəkət etdilər” [10]. Eyni zamanda nümayəndələr də fikir və ideyalarını geniş ictimaiyyətə çatdırmaq üçün yerli qəzet və jurnallarda məqalələrlə çıxış edir, islahatın əhəmiyyətini və zəruriliyini əsaslandırırdılar. Vəli Xulufu Daşkənddəki görüşlər zamanı “Türküstan” qəzetində geniş məqalə ilə çıxış edərək, əlifba islahatı barədə öz mülahizələrini çatdırırdı. Orta Asiya ölkələrində prosesə mane olan qüvvələr çoxluq təşkil edirdi. Bu qüvvələr ərəb əlifbasının aradan qaldırılması ilə əhalinin islam mədəniyyətindən uzaq düşəcəyini, mənəvi bağların qırılacağını, nəticədə “özgüləşmə”yə gətirib çıxaracağını iddia edirdilər (doğru!). Bir qisim isə ərəb əlifbasının “Turan” əlifbası olduğunun təbliğatını aparırdı ki, sonralar aparılan siyasət onların haqlı olduğunu göstərdi. Sözsüz ki, bütün bunlar da nümayəndə heyəti üzvlərinin fəaliyyətini çətinləşdirirdi.

S.Ağamalıoğlunun səfərini diqqətdə saxlayan Rusiyanın mərkəzi mətbuat orqanları türklərin fikir və düşüncələrindən xəbərdar idi. “Krasnaya Tatarıya” qəzeti yazırdı: Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu yoldaş başda olmaqla, türk xalqları arasında latın əlifbasını yayan komissiya noyabrın 6-da Kazana gəlib. Krim, Türküstan, Qırğızıstan və Başqırdıstanı gəzdikdən sonra S.Ağamalıoğlu Kazanda səfər təəssüratlarını müxbirlə bölüşərək deyib: “Türk xalqlarının əlifbasını latınlaşdırmaq ideyası gənclər arasında həvəslə qarşılır. Tatarıstan Respublikasında isə maraq oyandırır” [9, s.46].

Qeyd edək ki, məsələ ilə bağlı olaraq, Tatarıstan, Qazaxıstan və Orta Asiya ölkələrində dəfələrlə olmuş Xalid Səid Xocayev komissiyanın tərkibində bütün türkdilli respublika və ölkələrdə olmuş, danışıqlarda iştirak etmiş, Bakıda Türkiyə nümayəndələri ilə söhbətlər aparmış, onları yeni əlifbaya keçmək haqqında razılığa gətirmişdi. Xalid Səid bütün bunları qurultaydan sonra, 1928-ci ildə yazdığı “Yeni Əlifba yollarında...” kitabında əks etdirmişdi. Xalid Səidin xatirələrindən anlaşılır ki, komissiyanın türk cümhuriyyətlərində keçirdikləri görüşlərin nəticələri o qədər də ürəkəçən olmamış, “Səməd ağa Kazaxıstan ilə Tatarıstan Cümhuriyyətlərindən çox da razı qalmamışdır; oralarda yeni əlifba vəqiesində geniş müşavirə açmağa imkan verilməmişdir” [9, s.88], xüsusilə Tatarıstanda keçirilən görüşlər. “Ağamalıoğlu yoldaşın dediyinə görə, türk xalqları arasında latın hərflərini yaymaq ideyası çox gözəl qarşılır. Lakin Tatarıstan ona çox da iltifat göstərmir” [9, s.88].

S.Ağamalıoğlu həmçinin müsahibəsində yaxınlarda Bakıda türk-tatar xalqları “latınçı”larının qurultayının çağırılacağı müjdəsini verirdi. Bir sözlə, komissiyanın əvvəlcədən planlaşdırılmış bir proqramla və səyahət xəritəsi ilə yola çıxması birbaşa mərkəzi sovet rəhbərliyinin razılığı və istəyi ilə, tam maneəsiz şəkildə həyata keçirilirdi. Komissiyanın yol xəritəsi dövrün mətbuat səhifələrində yer alır, keçirilən görüşlər və xalqın məsələyə münasibəti haqqında geniş məlumat verilirdi.

Mərkəzi sovet rəhbərliyi qurultayı öncə əlifba islahatı kimi keçirməyi düşünsə də, proseslərin gedişi qurultayın daha geniş spektrdə təşkili ilə nəticələnmiş, türkə qurulan tələ daha geniş miqyas almışdı. Bəlkə də buna Səməd bəy Ağamalıoğlunun “əvvəlcə Krıma, sonra Moskva təriqilə Qazaxıstan Cümhuriyyətinin o zamankı mərkəzi olan Orenburqa, oradan Daşkəndə, oradan geri övdət edərək başqırdların mərkəzi olan Ufa və nəhayət, Kazan şəhərinə varid olan, ay yarım çəkmiş” [9, s.88] səfərində türkün əzmi, birolma istəyi səbəb olmuşdu. Bolşevik hökumətinin türklərin bir araya gəlməsinə, nələrdə biləcəyini öyrənməsi üçün qurultayın keçirilməsi zərurəti yaranmışdı. “Ayyarım” çəkmiş səfərdən sonra heyət Bakıya dönmüşdür. Bu barədə “Kommunist” qəzeti (23 sentyabr 1924-cü il) yazırdı: “Ağamalıoğlunun başçılığı ilə səfərə gedən heyət Bakıya qayıtmışdır. Səfər ayyarım çəkmişdir. Onlar bu müddət ərzində Krımda, Daşkənddə, Orenburqda, Ufada olmuşlar. Səfər müvəffəqiyyətlə keçmiş və əlifba məsələsi müzakirə edilmişdir”. 4 noyabr 1925-ci ildə “Bakinski raboçi” qəzeti S.Ağamalıoğludan səfərin məqsəd və məramı, səfər zamanı üzləşdiyi çətinliklərlə bağlı geniş bir müsahibə dərc etmişdir. S.Ağamalıoğlu “Kommunist” qəzetində dərc olunan “Türkoloji qurultay bizə nə verə bilər” (1925, 9 noyabr), – başlıqlı məqaləsində geniş izahat vermişdir, qurultayın əsas prinsipləri, formatı, qurultayın gündəliyinə daxil olunan mövzular ictimaiyyətə çatdırılmışdı. Göründüyü kimi, qurultayın keçirilməsi birdən-birə alınan qərar deyildi və X.S.Xocayevin yazdığı kimi, “Türkoloji Qurultayın zamanı gəlib çatmışdı” [9, s.7].

Birinci Türkoloji Qurultay: İlk dəfə “hərflər islahatı” adı altında N.Nərimanovun rəhbərliyi, S.Ağamalıoğlunun təşkilatçılığı ilə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji qurultayda dünya türkologiya elminin məşhur simaları bir araya gəldi. Birinci Türkoloji Qurultay 27 fevral 1926-cı ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində öz işinə başladı. Qurultayın açılması xəbəri informasiya agentlikləri və dövrü mətbuat vasitəsilə bütün dünyaya çatdırıldı. Qurultay cümə axşamı saat 7-də ziyafətlə və S.Ağamalıoğlunun təbrik nitqi ilə açıldı [2, s.5]. “Saat 7-də nümayəndələr gəlməyə başlayınca fəaliyyət daha da artdı. Azərbaycan maarif fəaliyyəti haqqında iyi bir məlumat vermək surətilə süslənmiş olan ikinci salonun rəngi, elektrik lampalarından süzülən işıqlar hər tərəfi aydınlatıyor və bütün buradakı mədəniyyət cizgilərini canlandırıyor. “Şəhərdə təzə, canlı bir həyat başlamışdı. Küçələr çox uzaqlardan gələn sevimli qonaqlarını səmimi qucaqları arasında sıxışdırırdı. Yüksək vüqarlı binalar sıra-sıra durmuş müsafirləri salamlayırdı. Mövsüm qış, ancaq hava saf və bərraq idi [9, s.88].

AK(b)P MK və BK-nın orqanı olan “Kommunist” qəzeti (“Kommunist” qəzeti. 27 fevral 1926-cı il) qurultayın ilk günü barədə yazırdı: “Böyük elmi məclisi seyr etmək üçün gələnlər “Kommunist” (indiki İstiqlal) küçəsində yerləşən “Maarif Sarayı”nın önündə (“İsmailiyyə”) biletlə almağa dayanıb növbə gözləyirlər. Küçə şüarlarla bəzənmişdi. Bakı şəhərində hamının söz-söhbəti Türkoloji Qurultay idi. Və hər kəs gözləyirdi ki, görək nə olacaq, hansı əlifba qələbə “çalacaq”. “Latınçılar”la bərabər, əski əlifba tərəfdarlarının da kifayət qədər sosial bazası vardı. “Əski əlifba tərəfdarlarının da ümidləri kəsilməmişdi. Onlara görə, qurultay yeni əlifba üçün qəbir qazıyan bir yer, kəfən hazırlayan bir müəssisə idi. Qazaxlar ilə qazanların yeni əlifba əleyhinə olduqlarına dair xalq arasında qüvvətli bir şayiə dolaşırdı. Yeni əlifba əleyhinə olanlar “a kişi, osmanlılar da qəbul etməyəcəklər, qurtardı getdi, vəssalam”, – deyər biri-birinə ürək-dirək verirdilər” [9, s.88].

Yeni əlifba tərəfdarlarının şübhələrinin əsaslı olduğunu dilə gətirən Xəlil Səid Türkiyədən gələn Ə.Hüseynzadə və F.Köprülüzadənin hansı mövqedə dayanacağını bilmədiklərini, özbək nümayəndələrin də fikirlərini hələlik açıqlamaq istəmədiklərini, S.Ağamalıoğlunun tövsiyəsi ilə Türkiyə və özbək nümayəndələri ilə danışqlar aparmalı olduğunu bildirir: “Səmədada məni yanına çağırırdı. Xəlil, dedi, sən özbəklərlə danış, hər halda onların müəyyən bir fikirləri olacaq. Fikirlərini açıq-aydın söyləsinlər. Biz də ona görə iş görək... Bir də Köprülüzadə Fuad yoldaşla görüş, gör onların fikri nədir?” [9, s.88].

Uzun hazırlıq prosesindən sonra qeyri-müəyyən bir şəraitdə baş tutan qurultaya “Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd ağa Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, Rəyasət Heyətinə

aşağıdakı şəxslər seçilmişlər: Səməd Ağamalıoğlu, Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqşünas-tarixçi alim akademik Bartold, akademik Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor Mensel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Samoyloviç, Qazaxıstandan Bəytursun, Yakutiyaqan Barahov, Şərqşünaslıq Assosiasiyasından Borozdin və Pavloviç, Tatarıstandan Qəlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan Qorqmasov, Özbəkistandan Nahamov, Qara-Qırğızıstandan Tınıstanov, Türkmənistandan Berdiyev, Krimdan Akçökraklı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar. Bundan əlavə Azərbaycan nümayəndə heyəti və digər respublikalar adından Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Marr, Lunaçarski və Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçildilər” [15].

Gurultulu alqışlarla kürsüyə çıxan S.Ağamalıoğlu məşhur türkoloq Radlovun və İsmayıl bəy Qaspiralının şərəfinə keçirilən qurultayı açaraq qurultayın səbəbi, yeni əlifbanın lüzumu və əhəmiyyəti haqqında nitq söylədi.

Dünya türkologiya elminin məşhur simalarının iştirak etdiyi qurultayda 17 iclas keçirildi. Türklərin dili və tarixinə, etnogenezisi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənilədi. Məruzələr Ortaq Türk dili, əlifba, termin məsələləri, tarix, arxeologiya və ədəbiyyat sahələrinin bir sıra istiqamətlərini əhatə edirdi. 131 nümayəndənin iştirak etdiyi qurultay səkkiz gün davam etdi. Ana dili parçalanaraq müxtəlif qruplara, şivələrə ayrılan türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, orta q milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına səbəb olan ictimai, elmi və tarixi hadisə olan qurultayda latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənilib hazırlandı. Qurultay 75 bənddən ibarət 10 qətnamə qəbul etdi.

“Qurultay yeni türk əlifbasının ərəb əlifbası və islah edilmiş ərəb əlifbası üzərində texniki üstünlüyünü və yeni əlifbanın mədəni-tarixi sahədə əhəmiyyətinin artdığını bəyan etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmiş ki, yeni əlifba və onun türk-tatar bölgələrində və respublikalarında tətbiqi üsulunu sovet birliklərinin hər birinin öz ixtiyarına buraxır. Qeyd edilir ki, Azərbaycanda və bir sıra başqa rayon və respublikalarda yeni türk əlifbasının qəbul edilməsi son dərəcə vacibdir. Qurultay türk-tatar xalqlarını gələcəkdə öz ölkələrində tətbiq etmək üçün Azərbaycanın və digər respublikaların təcrübələrini və yeni əlifbanı öyrənmək üsullarını öyrənməyə çağırır. Qurultay, Azərbaycanın və digər respublikaların təcrübələrini və yeni əlifbanı öyrənmək üsullarını gələcəkdə öz ölkələrində tətbiq etmək üçün türk-tatar xalqlarını öyrənməyə çağırır. Qərar 101 səs lehinə, 7 əleyhinə və 6 bitərəf səsə qarşı 101 səsle qəbul edilir. Müsbət səslərin 6-sı ruslar, 95-i isə türklər tərəfindən verilmişdir [13, s.19]. Qurultayda qızgın mübahisəyə səbəb olan əlifba məsələsinin müzakirəsi beş iclası əhatə etmiş, sonda əksəriyyət latın əlifbasına səs vermişdir.

Beləliklə, 23 nəfər nüfuzlu dövlət və elm adamı ilə təmsil olunan qurultayda bir ilk addım atıldı. Möhtəşəm və mötəbər qurultayda bir araya gələn türklər Bakıda tarix yazdı. Fevralın 26-da səhər saat 9-da başlayıb, martın 4-nə qədər davam edən qurultayın bağlanması arxiv sənədlərində, mətbuat səhifələrində, qurultay nümayəndələrinin memuarlarında belə əbədiləşdi: “Türk xalqlarının hamısının nümayəndələri 8 gündən bəri özlərini mehriban bir ailədə hiss etmişlər. Hər kəs ana dilində danışmışdır. Şakircan Rəhimi ilə Əhməd Baytursun, Həbibulla Habitovla Qəlimcan Şərəf, Qasım Tınıstanovla Məhəmməd Gəldiyev, Əbdül Cabbarovla, İsmayıl Cambəyovla Şövqü Bektora, Mehmet Köprülüzadə ilə Bəkir Çobanzadə bir-birini necə gözəl başa düşürdü. Dilləri ayrı-ayrı yarımqrupa daxil olan türklər isə diqqətlə bir-birinə qulaq asır, öz dilinin şirinliyini o birisinin sözündə, ahəngində, morfologiyasında, sintaksisində tapanda qəlbində sevinc, çöhrəsində şadlıq oyanırdı. Hələ bu vaxt uzaq Xakasiyaqan uzun yol gələrək son anda qurultay sarayına girən Katanovun qapıda görünməsinin yaşatdığı xoş anlar... Sədr S.Ağamalıoğlunun Katanovu alqışlar altında tribunaya dəvət edərək, Katanovdan xakas dilində danışmasını xahiş etməsi... “Tarixin qədim qatlarından gələn türk xalqları hələ heç vaxt bugünkü kimi bir araya gəlməmiş, qəlblərində əsrlərlə gəzdirdikləri dərdlərini bir-birinə belə açıq və mehriban şəraitdə deməmişdilər...” Birlikdə

Bakını, Gəncəni gəzmiş, həmin günlərdə lentə alınmış “Birinci Türkoloji Qurultay” sənədli filminə baxmışlar. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru A.Turan yazır: “Qurultay günlərində iştirakçılar Xalq Maarif Komissarlığının dəvətilə Böyük Dövlət Teatrında “Leyli və Məcnun” operasına tamaşa ediblər. Bir qismi Bakını gəzib, digər bir qrup Gəncəni ziyarət edib. Neft buruqlarına, Şirvanşahlar sarayına tamaşa ediblər. Martın 6-da nümayəndələr “Qızıl Şərq” Kinoteatrında “Bismillah” və elə həmin günlərdə lentə alınmış “Birinci Türkoloji Qurultay” sənədli filmlərinə baxıblar. “Qara şəhərdə” olublar. Bir qismi “Yeni Avropa” otelində, bir qismi “Şərq” mehmanxanasında, bir qismi isə Sovetlər Evinin mehmanxanasında yerləşdirilib” [15].

Qurultay başa çatdıqdan sonra “dərhal, yeni əlifbanın lehinə səs verən cümhuriyyətlərin vəkillərindən ibarət bir iclas çağırılıb. Bu iclasda onların da öz cümhuriyyətlərində yeni əlifbanı keçirmələri üçün lazım olan əməli şeylər müzakirə olunub. Bəzi qərarlar qəbul edilib. Bu qərara görə, vəkillər məmləkətlərinə dönən kimi, dərhal komitələr təşkil edəcəklər, öz dillərinin xüsusiyyətlərinə görə yeni əlifba projeləri tənzim edəcəklər. Bu projelər ayrıca bir konfransda birləşəcəkdir. Bu iclasda qazaxlarla kazanlıların vəkillərindən başqa bütün vəkillər iştirak etdi” [13, s.96]. Həmin dövrün sənədlərinə və araşdırmalarına görə, ərəb əlifbasının saxlanması və ya latın əlifbasına keçid məsələsində belə bir mənzərə yaranıb. Qazax nümayəndələri, məsələn, Əhməd Baytursunov və Kazan tatarları yeni latın əlifbasına tamamilə qarşı çıxaraq, ərəb əlifbasının islah edilmiş variantının (Baytursun əlifbası) tərəfdarı olub. Türkiyədən gələn nümayəndələr, o cümlədən Fuad Köprülüzadə və Əli bəy Hüseynzadə latın əlifbasının tətbiqində tələsməyərək, daha çox bitərəf və ya ehtiyatlı mövqe tutublar. Azərbaycan, özbək, türkmən və digər nümayəndələrin böyük əksəriyyəti latın əlifbasını dəstəkləyiblər. Qurultayda latın qrafikalı əlifbanın qəbul edilməsi ilə bağlı yekdil qərar qəbul edilsə də, bəzi nümayəndə heyətləri (qazaxlar) bu qərarın əleyhinə olsalar da, sonradan Sovet hökumətinin məcburi siyasəti nəticəsində latın əlifbasına keçid reallaşdı.

Nəticədə, 1929-cu il yanvar ayının 1-dən etibarən, azərbaycanlılar kütləvi surətdə latın əlifbasına keçmişdir. Latın əlifbasına keçid məsələsi Türkiyə Cümhuriyyətində də tətbiq olunmuşdur. Nə qurultayın keçirilməsi, nə də türkdilli xalqların Milli Əlifba və Milli Dil məsələsinin Türkoloji Qurultayda gündəmə gətirilməsi və qurultayın Azərbaycanda keçirilməsi təsadüfi deyildi. Bu addımın atılmasında keçmiş SSRİ-nin coğrafiyasının və əhalisinin böyük bir qisminin türk coğrafiyası və türk xalqlarından ibarət olması önəmli rol oynamışdır.

Qurultayın keçirilməsi, türklərə tarixi əlifbasının yerinə müasir Avropanın və dünyanın ən böyük işlənmə coğrafiyasına malik olan latın əlifbasının təklif edilməsi bolşeviklərin türk xalqlarına sevgisindən irəli gəlmirdi. Əksinə, bolşeviklərin amacı türklərin bir-biri ilə ünsiyyətini kəsmək, onları öz qədim tarixlərindən xəbərsiz etmək, minillik əlifbasını dəyişməklə, türkü keçmiş tarixindən, kultüründən, ədəbiyyatından təcrid etmək idi” [4, s.400]. Bunu türkoloq Bəkir Çobanzadə də “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” məruzəsində vurğulayırdı: “Asiya tarixinin ən mühüm, ən uca dövrləri, monqollar, hunlar, teymurilər dövrü və islamın yayılma dövrü bu əlifba ilə yazılmışdı. Gələcək türk nəsiləri öz babalarının bu şanlı tarixini oxuya bilməyəcək, kimin övladları olduqlarından xəbərsiz qalacaq və tarixinin 1920-ci illərdən başladığını sanacaqlar və türklər özlərini “böyük rus tarixinin” qarşısında yazıq sanacaqdılar. Hələlik dərin niyyətini pərdələmək üçün “slavyan çirkabını” gizlədib, riyakar siyasi birlilik işlədərək, “Oktyabr inqilabında” imperiya xalqlarına verdiyi hörmət vədini saxlayaraq”, kiril-filan təklif etmədən, tarixi əlifbasının yerinə türkə müasir Avropanın və dünyanın ən böyük işlənmə coğrafiyasına malik olan latın əlifbasını təklif etdi” [14, s.261]. Bu, Türkün şərəfli tarixini onun əlindən almaq idi. Həmişə çıxaraq qeyd edək ki, Bəkir Çobanzadə ilə eyni düşüncəni paylaşan filosof şair-dramaturq Hüseyn Cavid, İslam-Türk tarixini yaşatmaq üçün 1922-ci ildə “Peyğəmbər”i, 1926-da “Topal Teymur”u yazdı. Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayla yaşıd olan “Topal Teymur” (1926) bəlkə də müəllifin Türkoloji qurultaya toplaşan türklərə hədiyyəsi idi. 1926-cı ildə türklər sanki dünyanın hər yerindən Turanı var etmək üçün türkcü, turançı şairin harayına toplaşmışdı. Fikrimizcə, sənətkarın məfkurəvi

düşüncələrini oxumaq üçün “Topal Teymur”un çap olunmasına imkan verildiyi kimi, Türkoloji Qurultayın keçirilməsi də türklərin fikirlərini oxumaq üçün qurulmuş bir tələ idi. “Topal Teymur” yazılana qədər ölkədə aparılan gizli siyasət, türklərin Türkoloji Qurultaya toplaşmasından bir neçə il sonra açıq şəkildə həyata keçirilməyə başladı. Türklərin qurultayda nümayiş etdirdikləri birlik, eyni dildə və eyni duyğularla türkdən, Turandan danışmaları rusları qorxutdu. Türklər, Azərbaycanı işğal etmiş bolşeviklərə varlıqlarını, zamanı gəldiyində birlikdə olmağı bacardıqlarını, türkün çağırışına səs verdiklərini sübut etdi [5, s.400].

İlk baxışda SSRİ-nin milli əlifba və milli terminologiya məsələsi “xeyirxah” niyyət daşısa da, əslində Sovet ideoloqlarının ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçilməsi, milli terminologiya, milli orfoqrafiya məsələsini gündəmə gətirməsi birmənalı şəkildə imperiya maraqlarına hesablanmış, sovet Rusiyasının yeni əlifba siyasəti Azərbaycan, Tatarıstan, Başqırdıstan və Orta Asiya türklərini islam-türk dünyasından ayırmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüşdü. Əslində, Sovet administrasiyası 1930-cu ildə türk toplumlarının əlifbasının rəsmi şəkildə ruslaşdırılmasına qərar vermişdi. Bu mövzudakı fikirlərin izlərini əvvəllər də görmək mümkündür. Məsələn, 1924-cü ildə türk dilləri üçün latın əlifbası hazırlanarkən Sovet Elmlər Akademiyasının Antropoloji və Etnoqrafiya Muzeyində Leninqrاد Universiteti Filologiya fakültəsinin Dilçilik şöbəsində L.V.Şerbanın sədrliyi ilə latın hərfləri ilə bağlı müxtəlif layihələr müzakirə olunub. Komissiya “Hazırda müvafiq qurumlar tərəfindən qəbul edilmiş latın əlifbasını” əsas götürməklə yanaşı, həm də açıq şəkildə qeyd edirdi ki: Bütün türk toplumları üçün ortaq əlifbanın əsasını təşkil edən latın əlifbası rus əlifbası ilə müqayisədə heç bir elmi üstünlük göstərmir” [13, s.196]. Sonralar Sovetlər İttifaqı daxilində latın əlifbası yenidən dəyişdi və latına keçirildi. Çünki Stalin bir neçə il əvvəl ərəb əlifbasını latınla əvəz edəndə, Türkiyə Cümhuriyyətinin də latına keçəcəyini düşünə bilməzdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin latın əlifbasına keçməsi ilə latın əlifbasını Kiril əvəz etdi. Bu, proses müsəlman ölkələrində türkləri bir-birindən ayırmaq üçün bütün Sovet birliyində həyata keçirildi. Bolşevik hökuməti “Azərbaycanda milli deyilən heç nə buraxmadı” [7, s.1240].

Nəticə / Conclusion

1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda türklər tarix yazdı. Qurultayda türk dillərinin aşağıdakı problemləri müzakirə olundu, müvafiq qərarlara imza atıldı: 1. Əlifba məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Rusiya daxilindəki türklərin hafizəsindən türk sözünü silməkdə qərarlı olan rusun işğal etdiyi məmləkətdə hadisəyə çevrilən Türkoloji Qurultay, sonu repressiya ilə bitən qətlərin başlanğıcı oldu. İştirakçıların çoxu qurultaydan sonra “pantürkist” və “xalq düşməni” olaraq damğalandı. Milliyyətinə, vəzifəsinə və məfkurəsinə asılı olmayaraq, 120-yə yaxın iştirakçı: Mirzə Davud Hüseynov, Əli Yusif, Əziz Qubaydullin, Xalid Səid Xocayev, İnoqamov, Perenqliyev, Məmmədbəyov, Quliyev, Naqovitsın, Baraxov, Qorxmazov, Bəkir Çobanzadə, Əhməd Baytursunov, Bilal Suleyev, İldes Omarov, Əziz Bəyseyidov, Nazir Torekulov, Ayna Sultanova, Həmid Sultanov, Qəzənfər Musabəyov, Pepinov, Həbib Cəbiyev, Petrov, Artur Zifeld, Osman Akçoraklı güllələndi. Həsən Səbri Ayvazov, Nedim Mahmut, Nikolay Roqdayev. Aqafanqel Krımski, Odabaş, Yakub Kamal və digərləri həbs olunaraq sürgün edildi, bir çoxu güllələndi.

XX əsrin əvvəllərində türkoloji, elmi-mədəni mühitin ən aktual məsələlərinə, o cümlədən dilçilik, latın əlifbası, orfoqrafiya, tarix, terminologiya sahələrinə yeni baxış sistemini formalaşdırdı. Qurultaydan sonra qəbul edilən qərarlar sonradan repressiya obyektinə çevrildi, onların Latın qrafikasına keçid və Ortaq Türk dili ideyası kimi ideyaları uzun müddət qadağan olundu, milli

məfkurə şəcərəsi dağıldı, Türk dünyasının intellektual elitasının bir hissəsi məqsədli şəkildə məhv edildi” [8, s.1247].

Beləliklə, 1926-cı ildə Bakıda “İsmailiyyə” binasında başlamış müzakirələr 1937-ci ildə NKVD zirzəmilərində tamamlandı. Sonradan onların elmi irsi bərpa edildi, Türk dünyasının mədəni-dil birliyində əsas kimi tanındı. Bu mötəbər məclisin qəbul etdiyi qərarlar bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat / References

1. Ağamalıoğlu S. Türkoloji Qurultay bizə nə verə bilər? /Türkoloji qurultay ərəfəsində. “Kommunist”, 1925, 9 noyabr.
2. Ağamalıoğlu S. Birinci Türkoloji Qurultayın açılışı münasibəti ilə təbrik nitqi. “Kommunist”, 1926, 28 fevral.
3. Azərbaycan Demokratik Respublikası Fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond 51, t-1, iş-30, v-29.
4. Asgerzade L. Ortak Türk Dili ideolojisi ve Azerbaijan // Telmih jurn., (Kültür, Sanat, Tarih ve Edebiyat dergisi). Say 16, yıl 2020.
5. Asgerzade L. Birinci Türkoloji konferansı ve Türkolojinin güncel sorunları/ II. Uluslararası Türkiyat kongresi (Çankırı, 29-31 Ekim). Bildiri Tam Metin Kitabı, 2023.
6. “Kommunist” qəzeti, 1924-cü il, 5 sentyabr; “Bakinski raboçi”, 4 noyabr 1925-ci il.
7. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay. 26 fevral – 5 mart 1926. Sözlü hesabat. – Bakı: “Bakinski raboçi”, 1926.
8. Əsgərzadə L. Birinci Türkoloji Qurultay: türkoloq Əhməd Baytursunov fəaliyyəti və aqibəti / X.Uluslararası Türkoloji kongresi (Modern Türkoloji: Temel Paradigmalar ve Disiplinlerarasılık) / 17-20 Ekim 2023 Türkistan-Kazakistan. Bildiri kitabı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, Ankara / 2023.
9. Xocayev Xəlil Səid (1929).Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. – Bakı: Ümum Şuralar İttifaqı Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsi Nəşriyyatı.
10. N.N. Türkoloji Qurultayın təşkili: Türkoloji qurultayın keçirilməsi üçün təşkilat komissiyasının görəcəyi işlər haqqında. “Kommunist”, 1925, 9 noyabr.
11. Məmmədli Qulam. Molla Nəsrəddin (salnamə). – Bakı: Azərnəşr, 1966.
12. Şimşir Bilal. “Azərbaycan'da Türk Alfabesi. Tarihçe”. – Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1991.
13. Temir Ahmet. “Dış Türklerde Dil ve Yazı”, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Türk Dünyası El Kitabı. – Ankara, 1976.
14. Veysəlli Fəxrəddin. Azərbaycanda əlifba məsələsinə Xalq Cümhuriyyətinin baxışı / “525-ci qəzet”. 2018, 4 may, № 80.
15. Turan Azər. Birinci Türkoloji Qurultay – film kimi bir hadisə... -. 16 noyabr 2025.
16. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər). – Bakı: Çinarçap, 2006, 571 s.